

Два свята, единият е излишен

Стилиян Йотов

Резюме: Поговорката „Който не работи, не трябва да яде“ е позната на всякакви народи, а на български език съществуват дори авторски приказки със същото заглавие. Тези версии създават впечатлението, че са част от фолклорното наследство, но издирването на образците им разкрива неочаквани резултати. Точно такива приказки няма записани. В съхранените мързелът се лекува не чрез глад, а чрез телесно наказание или унижение, при това изпълнени по комичен и гротесков начин. Тази находка се вписва адекватно в класическите класификации на типовете приказки, но повдига въпроса дали опитите за въвеждането на под-типа „който не работи, не трябва да яде“ не са продукт на политическа идеология, свързана с изграждането на общество, в което трудът е не само право, но и задължение.

Статията първо проследява детективски съдържанието на сборниците с умотворения, за да установи кога и как се формира схващането, че приказка в чистия вид „който не работи, не трябва да яде“ е стара и самостоятелна в културното наследство поне на някой от славянските народи. След това реконструира нейната внезапна поява, инсценираща възстановка, в хода на установяването на социализма в България и в контекста на тогавашната детска книжнина. На финала се посочва, че заглавието на въпросната приказка е на практика боен лозунг за дискриминиране и дори на изключване на онези, които не се трудят или не се трудят по начин, по който е регламентирано в едно социалистическо общество, но че майсторите разказвачи са успели все пак да заявят политическата си вяроност само в заглавието, а в изложението донякъде да релативират буквализма на посланието му.

Ключови думи: типове приказки, избор на съпруга, терапия на женско непослушание и мързел, наказание чрез бой, чрез засрамване или чрез глад, трудът като право и трудът като дълг и чест

Стилиян Йотов, дфн, професор по философия на новото време и философия на правото в СУ „Св. Климент Охридски“. Автор на „Справедливост и респект“ (2000), „Етика и мултикултурализъм“ (2003), „Равенство и егалитаризъм“ (2004), „Хабермас и претенциите на автономията“ (2006), „Човешко достойнство и права“ (2016). Преводач от немски на трудове на З. Кракауер, Т.В. Адорно и Ю. Хабермас. Адрес за кореспонденция: yotov@hotmail.com

Едва ли има някой, който да не знае приказката „Който не работи, не трябва да яде“. Децата я чуват отрано, или най-малкото научават заглавието ѝ като поговорка, покъсно я откриват я в читанка, я в сборник и навярно повечето остават с впечатлението че професионалните разказвачи – Ран Босилек и Ангел Каралийчев – само са осъвременили езика, на който са я слушали или открили. Ако обаче човек се поразрови в старите издания, не всичко изглежда толкова еднозначно.

Още през 1905 г. Михаил Арнаудов предлага система за деление на приказките по съдържание, а през 1934 г. доуточнява класификацията си¹. Забележително е, че световно признатата типология на приказките – тази на Анти Аарне излиза през 1910 г. и е коригирана и допълнена през 1928 г., т.е. между научните изяви на Арнаудов.² Затова е някак си очевидно, приказките за животни да се изключат от другите, а сред останалите, където водещата роля се пада на вълшебните и затова някои изглеждат „профанни“ или все по-битови, да се обособи специална група на анекдотите (в оригинала – *Schwänke*, на английски – *Jokes and Anecdotes*). Ето как в теорията възниква едно своеобразно хибридно пространство, в което се преплитат новелистични (*novellenartige*) или романтични приказки и битово-анекдотични. И когато през 1938 г. Арнаудов издава сборника „Български народни приказки. Отбор и характеристика“³, той представя 51 истории, организирани в пет раздела: чудни приказки, легенди, сказания, смешни приказки, басни. Именно там, сред смешните, под №40 може да се прочете „Мързеливата жена“.

Впрочем, през Първата световна война излиза в поредицата „Походна войнишка библиотека“ (№49) сборникът „Български народни смешни приказки“ (1918).⁴ Не е отбелязан съставител, но върху екземпляра си на „Български народни приказки“ от същата серия, но с по-ранен номер и от предната година – 1917-та, Боян Пенев е написал „Избрани от М. Арнаудов“, което предполага, че и следващият том е дело на Арнаудов. Тук приказките за женския мързел са три: „Ленивата мома“, „Галената дъщеря“, „Един дядо и една баба с една щерка“⁵. Впечатляващо е, че българските войници на фронта са имали възможност да се забавляват с писмено съхранено наследство, което съвсем наскоро е било събрано и публикувано. Но и да са наясно, какво ги чака в мирния живот. Да не се окаже, че школата за мъже ги е оставила

¹ Михаил Арнаудов, *Български народни приказки: Опит за класификация*, София 1905, *Очерки по българския фолклор*, Министерство на народното просвещение: София, 1934.

² Antti Aarne, *Verzeichnis der Märchentypen*, Folklore Fellows Communications 3, Helsinki 1910.

³ Михаил Арнаудов, *Български народни приказки. Отбор и характеристика*, Хемус: София, 1938.

⁴ *Български народни смешни приказки*, Щаб на действащата армия: София 1918.

⁵ Третата от 1918 г. – *Един дядо и една баба с една щерка*, е същата като *Мързеливата жена* от 1938 г.

неподготвени за срещи с жени. Иначе основната разлика между двете публикации на Арнаудов в отстояние от 20 години е наличието или липсата на фигурата „измък-примък“ сред избраните илюстрации.⁶

А в сравнение с познатата ни версия „Който не работи, не трябва да яде“, при преобладаващите мързелът се лекува не с глад, а с кютек. Елементът на смешното се дължи на битов инвентар, на който е заръчано да гледа къщната работа и който бива наказан за неизпълнение така, че го отнася домакинята, която трябва уж само да го държи. Съгласно класическата типология на финландската школа съществува прилика между прототипи 901 (от новелистичните приказки) и 1370 (от анекдотите)⁷. В първия случай става дума за модела „укротяване на опърничавата“ – съпругът застрелва кучето и коня си за неподчинение, което действа възпитателно на младоженката и тя става прилежна. Във втория случай заръките за домашните задължения се възлагат на котката, мъжът бие котката за неподчинение, а тя дращи жената, докато тя само я държи. В българската версия домашните любимци са пощадени, затова пък дърмонът е по-директен. По-важното е, че никъде не става дума за гладолечение на мързела!

Вярно, в класическата типология има още едни модел – 1453. Същият спада към подгрупата на анекдотите за моми, копнеещи да станат невести. Затова са подложени на тест, който да разкрие пороците или недостатъците им. В класическата версия момъкът скрива ключ в къделята на хурката, за да разбере коя от мераклийките е работлива. И както е обичайно, не остава капо. Но понякога си тръгва с радост, че не е направил фаталния избор, защото момата е само една, при това – особено в българските версии – мърлява, миризлива или пръдлива. Както и да е. Нас ни интересува не изобличаването, а преодоляването на мързела.

Така изглаждат нещата от гледната точка на фолклористиката през първата половина на XX в. По-късно, през 1961 г. настъпва детайлизиране на подтипове⁸. Внезапно към новелистичните приказки за опърничавата жена е добавен моделът 901В – „който не работи, не яде“ (*Who Works Not Eats Not. Мързеливата жена е наказана*), а като основание за разширението е посочен справочникът на Николай Андреев от 1928

⁶ И трите приказки са от *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, съответно от т. 3 (1890), т. 7 (1892) и т. 4 (1891).

⁷ Не изключвам Аарне да е бил пряко повлиян от идеята на Макс Вебер за идеалните типове (1904). Затова границите на *приказните типове* е размита и дори променлива; важното е те да са удачен инструмент за откриване и първоначално разпознаване на приказки. Самата система на типологията изключва обаче всяка йерархия. За разлика от нея т. нар. „мотиви“ позволяват аксиологическа йерархия и пронизват всяка от групите на типовете.

⁸ Styth Thompson & Antti Aarne, *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography* (Translated and enlarged), Indiana UP, Helsinki 1961.

г.⁹ В него пък става дума за сборника на Иван Рудченко „Народни южно-руски приказки“ (1868)¹⁰. Там обаче, под №167 е поместена приказката „Досетливият зет“, в която става дума за добре познатата терапия с бой на неизпълнителната котка, при която страничните последици са за сметка на младата булка. Нито дума за неядене! При 1370А имаме също добавка – *He Who will not Work, Shall not Eat. Ленива снаха се научава да работи*. Източникът тук е литовска приказка.¹¹ В мрежата откривам и латвийска – в нея наистина храната бива заключена и мързеливата стопанка е превъзпитана чрез глад, но и чрез поэтапно захранване за заслуги, докато накрая сама получава ключа за провизиите. На финала бащата на булката посещава младото семейство. Напълно променена дъщеря му го посреща с думите: Не сядайте... Който у нас стои без работа, не му дават да яде. Зетят обаче успокоява тъст си: Седнете... Гостите си заработват хляба седейки, домашните – с усърдие.

На този фон следва да обърнем внимание на две забележителни български многотомни издания. Първото е „Българско народно творчество“ (1961-63). В том X „Битови приказки и анекдоти“ откриваме цели три истории: „Как разглезената мома станала работна невеста“, „Примък-отмък!“ и „Ленивата мома“. Никоя от тях не съвпада с приказката, публикувана от М. Арнаудов през 1938 г., но втората се доближава до нея и я разширява с темата „измък-примък“. Иначе боят е основната терапия. Затова пък в самия край на „Ленивата мома“, когато свекърът идва на гости, дъщеря му, вече прилежна и усърдна, го посреща, връчвайки му чесън да го бели, с думите: Тате, тук който не работи, не му дават да яде! (с. 67). Но фактически имаме неологизма: Който не работи, яде (и) пердах¹².

⁹ Вж. 901А „Укрощение строптивой“, 901В „Укрощение ленивой“, 1370 „Ленивая жена“, в: Николай П. Андреев, *Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне*. Государственное Русское географическое общество, Ленинград 1929.

¹⁰ Иван Рудченко, *Народныя южнорусскія сказки*, Вп. 1, Киев 1869.

¹¹ През 1961 г.е защитена дисертация, публикувана по-късно като книга (1991 и 2016), в която авторът отбелязва: „индексът на мотивите в Литовския повествователен фолклор (Jonas Balys, *Tautosakas Derbei II*, Kaunas 1936) изброява осем версии от типа 901, осем – от 1370 и четири – от 1370А“. За съжаление той не получава отговор от Литовската академия на науките и се задоволява само с достъпните му 3 печатни версии от всичките 20 и само 1 от типа 1370А. Вж. Jan Harold Brunvand, *The Taming of the Shrew (Routledge Revivals): A Comparative Study of Oral and Literary Versions*, Routledge 2016, 74 (бел. 23). Все пак самичък открива 10 „чисти“ версии – 4 от Ирландия, по 1 от Швеция, Украйна, Югославия, Испания, Португалия, и Румъния. Най-старата е засвидетелствана от XVI в. в Испания, но от нея има само фрагменти. В отговор на мое питане научих от проф. Кербелите, че в Литва са записани понастоящем 15 варианта на приказката от типа 1370А*. В повечето свекърът пита, кой какво е работил през деня, невестата млчи, затова и не получава ядене, а чува познатата поговорка. В други обаче, мъжът отбелязва, че явно малко са я лютели като дете, качва жена си на люлката и я засрамва. Вж. Бронислава Кербелите. *Типы народных сказок. Структурно-семантическая классификация литовских народных сказок*, часть 1–2, Москва, 2005.

¹² Гугъл предлага за „ям бой“ – *ich esse einen Kampf, I eat a fight, Ядам борба*

Синхронът с финландската типология, не само по време, е очевиден. За съжаление в бележките към том X не става дума за това. От тях обаче научаваме, че „Ленивата мома“, в която освен че я бият, не дават на невестата да яде, е била записана през 1929 г. и публикувана през 1930 г.¹³ Само мимоходом е упоменато, че в сборника на Андре Мазон (1923) съществува версия, в която мъжът научава жена си да работи, като не ѝ дава да яде. От глада главата ѝ увира и накрая казва на баща си: „Ако работиш, ядеш, ако не работиш, не ядеш; не ти дават леб“¹⁴. Не по-малко любопитна е и първата приказка от том X, публикувана едва през 1958 г. В нея момъкът – след като използва майка си като впрегатен добитък – укротява последователно див бик, жена си и тъща си. При това без да ги бие, а като ги кара да погладуват, а после им дава шекерчета или ги кара да ядат плява – храна за низши същества. Накрая е възнаграден от тъста си богато-пребогато. За съжаление в бележките към изданието липсва коментар по съдържанието на приказката.

В следващия сборник „Народни приказки“, том VI от „Българска народна поезия и проза“ (1982), откриваме единствено „Как галената дъщеря станала работна невеста“, която е идентична с „Галената дъщеря“ от 1892 и от 1918 г., и с „Примък-Отмък!“ от 1963 г. Затова пък в бележките е отбелязано, че тъкмо тя е в основата на „литературните версии“ на Ангел Каралийчев и Ран Босилек, известни като „Който не работи, не трябва да яде“.

Това е всичко друго, не и вярно. Официалната типология – поне в средата на XX век – разграничава опърничавост (вироглавост) от мързел и това съответства на всеки традиционен опит за дефиниране на основните пороци. Освен това не смесва терапиите бой и глад. Фактически в преобладаващия случай мързелът се лекува по модела на дресировката, на моркова – позитивно и на тоягата – негативно, но не и чрез директен глад. Защото целта е дресираната жена да е и работоспособна, не мършава и слаба. А и, както казва Камен Донев: Боят изгражда, той не разгражда!

Същинската класификация на българския фолклор се случва през 1994 г.¹⁵ Там типовете 901В и 1370А (т.е. разновидностите) са изрично отъждествени (стр. 319), а версиите от томове 3 (1890), 4 (1891), 7 (1892), 38 (1930) и 49 (1958) на „Сборник Народни умотворения“ са подведени под водещия тип 1370 – превъзпитание към работливост чрез бой (стр. 441). Затова пък за пръв път моделът „Който не работи, не

¹³ В том 38 на *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*.

¹⁴ Andre Mazon, *Contes slaves de la Macédoine sud-occidentale: Étude linguistique; textes et traduction; notes de folklore*, É. Champion: Paris, 1923, 148.

¹⁵ Л. Даскалова, Д. Добрева, Й. Коцева и Евг. Мицева, *Български фолклорни приказки. Каталог*. С., 1994

трябва да яде“ е обособен като самостоятелен тип 1370А и са посочени негови първоизточници. За съжаление основният от тях е от 1967 г. – „Сборник Народни умотворения“, том 56 (1980). В него става дума за михлюз мома, която станала невеста. Понеже нищо не пофащала, чакала дори да ѝ поднесат в скута да яде. Като видяла, че яденето свършва, ревнала, че е гладна, а свекърът ѝ рекъл: „Който не работи и не огладнява, снахо!“ Приказката приключва с поука: гладът оправя набързо мързеливия. Разказаната история има обаче твърде малко общо с научната реконструкция на схемата – свекър, който дели погача, и снаха, която първоначално не получава нищо, а след промяната – най-голямото парче. Следващият източник е изключително близък до познатите литературни версии, но пък е станал известен едва през 1979 г. – „Сборник Народни умотворения“, том 58 (1985).

Създава се следното раздвоено впечатление. От една страна, световната класификация на приказките за известно време въвежда модела „който не работи, не трябва да яде“, но след превъртането на века проявява склонност да го изостави, или най-малкото да го деградира от „тип“ в „мотив“ – W111.3.6.¹⁶ От друга страна, българските класификатори настояват за запазването му, но така и не успяват да открият негова адекватна българска илюстрация. Все пак един друг справочник сякаш постига направата на шпагат между двете позиции. „Сравнителен указател на сюжетите. Източнославянската приказка“ (1979)¹⁷ препраща към сюжет, наличен единствено в украинския фолклор, в който развързката в разискваната тема кулминира в израза „Вчи лінивого не молотом, а голодом“. Не е трудно да се открие, че приказката е автентична, стара и добре позната чрез литературни обработки, надлежно документирана от етнографията, а през Втората световна война е включена в сборника „Українська народна сатира і гумор“ (1940). Но навярно тъкмо липсата ѝ в руската, съотв. в българската култура обяснява обезличаването ѝ чрез клишираното заглавие на рубриката.

Прегледът не претендира за изчерпателност. Но в степента, в която може да се стъпи на събраните и записани истории, приказката „Който не работи, не трябва да яде“ е сякаш имагинерна. Много рядко терапията на мързела се случва без бой, никъде

¹⁶ В най-новата класификация 628 типа са отпаднали напълно, други 615 са били присъединени към сходни с тях, а 260 нови са били добавени. Този тип, който ни интересува, и производните му – 1370, 1370А, липсват изобщо. Вж.: <http://www.mftd.org/index.php?action=atu&act=range&id=1350-1439>, Hans-Jörg Uther, *The types of international folktales: A classification and bibliography*, vol. I-III, Academia scientiarum Fennica, Helsinki 2004, I, 525-526 (901= *Who Works Not Eats Not*), II, 176 (1370a*=901), III, 286 (*work*).

¹⁷ Л. Г. Бараг, И.П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков, *Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка*, Наука: Ленинград 1979.

крилатата кондиционална фраза не присъства в познатия ѝ вид. Вместо това имаме: (а) *който не работи, не му дават да яде*, (б) *който не работи, не огладнява*, (в) *гладът оправя мързеливия*, (г) *леността се лекува с глад, не с чук*, (д) *само гости се хранят даром*. Ако някъде ключовата фраза все пак е изречена автентично, това е в записи от края на 20-те години на XX век. Не може да се изключи, че по това време спомените на разказвачите са били наситени и с духа на тяхната съвременна и безспорно по-модерна епоха. Освен това версиите, в които терапията е постигната само с гладуване, изглеждат тривиални и донякъде блудкави, в сравнение с другите, където има условност на наказанието и осмиващ ефект. При „буквалните“ смехът настъпва не при превъзпитанието, а едва когато героинята се опитва да предпази от мним глад собствените си родители, дошли на гости на младото семейство и по силата на това заслужаващи безвъзмездно посрещане. Но тези приказки направо бледнеят на фона на онези, където има присмех и унижение, където преодоляването на мързела става с причудливо изобретение и скрит сценарий. И затова заслужават в по-голяма степен да са част от репертоара на майсторите разказвачи.

Точно това ме мотивира да се усъмня, че Ран Босилек и Ангел Каралийчев са преразказали някаква приказка. Те са я измисли. И това е станало, както понякога се казва, заради нуждите на времето.

Началото поставя Ран Босилек (1886-1958). През септември 1948 г. излиза последната книжка на списание „Чавдарче“; на следната то става „Дружинка“ и така цели 40 години. И едното, и другото са издания на ЦК на ДКМС, но „Чавдарче“ се ражда през 1946 г. и от него излизат всичко на всичко 17 броя. Та в бр. 1 за 1948 г. – септемврийския, защото от известно време септември е не само май, но и начало на всичко, на стр. 14 откриваме „Който не работи, не трябва да яде“¹⁸. Тираж – 65000. В главната роля – момата Богданка, а в сюжета – деленето на питата от свекъра, за което става дума единствено в литовски приказки (по информация на Б. Кербелите) и според бележката на съставителите на „Каталога“ от 1994 г., т.е. съгласно „Сборници за народни умотворения“, записали устни свидетелства след 1967 г. Вярно, едва от текста на Ран Босилек става ясно, че най-голямото парче се пада на невестата не защото просто е почнала да работи, а защото е станала преди всички останали и е свършила

¹⁸ 1948 г. има своите особености, например, че тогава не е присъдена Нобелова награда за мир. Неофициално се смята, че комитетът се е въздържал заради убийството на Махатма Ганди. Иначе всеки може да види във Уикипедия родените през 1940 г. и да прецени, каква публика от второкласници се е радвала и би могла да се радва на въпросния последен брой на *Чавдарче* – у нас и по света – Богдан Богданов и Ивайло Знеполски, Георги Иванов и Петър Берон, Недялко Йорданов и Емил Димитров, Йосиф Бродски и Джон Ленън, Иван Славков и Гойко Митич, Брус Лий и Чък Норис.

работата вместо тях. Което уточнява много по-добре формата на еквивалентна преценка на заслугата.

КОЙТО НЕ РАБОТИ НЕ ТРЯБВА ДА ЯДЕ

Народна приказка

В едно село расла хубава мома Богданка. Тя била едничка на баща и майка и била много галена. Майка ѝ шетала, а Богданка нищо не похващала.

Почнали да я искат за снаха. Майка ѝ на всички казвала:

— Наша Богданка не е научена да работи... Тя е галена.

Щом чуели това, всички си отивали.

Еднъж, дошел един старец и казал:

— Чух, че имате хубава мома. Дойдох да я взема за снаха.

Майката и нему отгворила:

— Наша Богданка е много галена. Тя нищо не знае да работи.

— Нека! — рекъл старецът. — У нас никой никого не кара да работи. Който не иска — така си седи.

Скоро направили сватбата.

Старецът имал трима синове и още две по-стари снахи.

На другия ден след сватбата, всички се заловили за работа. Невястата седяла пременена и нищо не похващала.

Събрали се на обед всички. Невястата седнала настрана и чакала да я поканят. Донесли другите снахи гостбата. Сложили пред свекъра си голяма пита хляб. Той взел питата и я разчупил пред тези, които били на трапезата.

— А на невястата? — рекла бабата.

— Тя не е гладна — отвърнал той.

— Когато човек не работи не огладнява.

След обед, пак започнали работа. Невястата седяла и нищо не похващала.

Събрали се да вечерят. Старецът взел питата и я разчупил пак на толкова парчета, колкото души били на трапезата.

— А на Богданка? — запитала бабата.

— Тя не е гладна — отговорил старецът. Който не работи, не огладнява.

Вечеряли, поприказвали кой какво ще работи на другия ден, легнали и заспали.

Легнала и булката. Но гладни очи заспиват ли? Тя едвам дочакала да съмне. Станала тихичко, измила си очите, издоила кравите, изкарала телците. Станали и другите. Когато видяли, що направила невястата, спогледали се и се усмихнали.

На обед, невястата сложила трепезата и седнала наред с другите.

Старецът разчупил питата, подал най-голямото парче на невястата и рекъл:

— Ти, невясто, днес работи най-много от всички. Ето и на тебе от питата.

Изминали седмица — две. Невястата по цял ден шетала. На третата седмица, майка ѝ и татко ѝ дошли на гости. Всички излезли на дзора да ги посрещнат.

Невястата припнала най-напред. Тя отворила портите и бързо извикала:

— Мамо!.. Тате!.. Слизайте по-скоро от колата и се хващайте на работа! Тука не е като у нас... Тука, който не работи, не му дават да яде!

Ран Босилек

Докато е жив, Ран Босилек публикува приказката още три пъти – в „Заю Баю размирник“ (1949) – една на практика неоткриваема книга, във „Весели приказки“ (1954) и в „Косе Босе“, излязла посмъртно (1959). Чудя се обаче, как е избрал името Богданка. Още повече че през 1948 г. Трудововъзпитателното общежитие „Богданов дол“ функционира и по това време в него е Димитър Талев. Затова пък Богдана

Карадочева е автор на книга с готварски рецепти „Мързеливата Богданка“ (2012). Чуденето изчезва щом човек прегледа целия брой на „Чавдарче“-то. То чества първия юбилей в епохата на победилия комунизъм – 25 години от Септември 1923-та; за другия Септември все още не стигат години. Затова своята лепта дават в стихове Младен Исаев, Христо Радевски, Елисавета Багряна, Лъчезар Станчев, Асен Босев, Леда Милева, Асен Разцветников, Ненчо Савов, Веса Паспалеева, Георги Веселинов (с музика на Марин Големинов), а в проза, освен Ран Босилек – Емил Коралов, Елин Пелин, Ангел Каралийчев.

И понеже идва ред и на Каралийчев (1902-1971), нека му отделим миг още тук. В юбилейния брой е публикувал разказа „Матейчовата картучница“. В него се разказва за подвига и героичната смърт на Матей Герданов от Славяново, загинал на 12 години като картучар през Септемврийското въстание „за народна свобода на 22. IX. 1923 год.“¹⁹ Да се чуди човек, чак да се неначуди. Този момък е погинал по-млад и от Митко Палаузов. Но кой ли е той? Питам се, питам и други. Всеки дига рамене. Дори Ленко, кучето Караман и агент Кикириджков не си го спомнят. Били родени през 57-ма. Гугъл –

¹⁹ На този ден е съставено правителството на Ал. Цанков, а самото въстание е обявено в нощта срещу 23.09. Вярно, в отделни места има бунтове от 13.09., а после около 19-20.09.

и той мълчи. Единствено ми подсказва, че в България има две селища Славяново. Първото, в Плевенско, до 1934 г. се е казвало Турски Тръстеник. И още нещо пише на сайта за селото: „Начално училище „Св. Св. Кирил и Методий“ е основано през 1923 г., за да обслужва нуждите на децата от източната махала. До 1970 година се е наричало турско първоначално училище „Адил Дервишев“²⁰. Второто селище, в Харманлийско, до 5 януари 1946 г. се казвало Княз Борисово; родно място на родителите на генерал Румен Радев, петият президент на Република България. Кой са останките от реалността в разказа на Каралийчев? Колкото повече въпросът виси със страшна сила, толкова повече си мисля, че за някои в литературата май наистина няма граници. И ако може да възкресява исторически неслучили се неща, защо да не дава и нов живот на никому неизвестни приказки? Преди да се объркам съвсем, медиите ме информират, че 6 годишно дете си служи с пистолет като в спагети уестърн. Какво ли ще може да прави на 12?

МАТЕЙЧОВАТА КАРТЕЧНИЦА

Този е, моето момче, Зли дол. Гледай го каква е провалия. Голямата битка стана в равнината. Народните врагове изнараха срещу нас оръдия. Картечниците им чаткаха като градушка, а пък ние се биехме кажи-речи с голи ръце.

— А бе, дяло, — попитах аз, — пушки нямате ли?

— Имахме, но бяха малко. От селата се сринаха въстаници без оръжие. Награбили кой каквото намерил: мотики, брадви, коси, тояги. Имахме само една картечница. С нея шареше Спиро, залегнал зад една круша. Когато враговете ни обкръжиха отсякъде, доде заповед да се изтеглим през Зли дол. Инак щяха да ни избият по крак.

— Ами онай висока канара, която се е надвесила над завоя, каква е?

— Тя носи име Еленов камък. Старите хора разказват, че във време оно глутница вълди подгонили горе в планината един елен. Еленът се спуснал по снега право към канарата, а вълците — подире му. Върху най-горния камък, уплашеният елен се спрял само за миг, надникнал надолу и се хвърлил, но не паднал в провалията, ами я прескочил. Тупнал на отсрещния бряг и отгървал кожата.

— А вълците?

— Вълците се нахвърляли един след

друг подире му и си изпотрошили кокалите. Не зная дали еленът се е спасил, но Матейчо отиде. Нашите вълци му изядоха главата. Ей там под онай вековни буки е гробът му. Виждаш ли големия гранитен камък в папратите?

— Виждам го.

— Той сега е надгробен паметник, а преди двадесет и пет години се наричаше тъкмо на завоя, под Еленовата канара. Зад него оставихме Матейча с картечницата. . . Хайде да идем на гроба.

Отбихме се от пътя. Слязохме в дълбокия дол, пресяхоме планинския поток, изкачихме се на отсрещния бряг. Тръгнахме между дърветата. Зелените папрати бяха високи до пояса. По една бяла отпъкана пътечка стигнахме ръбестия камък. Върху него имаше издълбана петолъчна звезда. Под звездата надпис:

Матей Герданов
12 годишен
убит за народна свобода
на 22. IX. 1923 год.

До камъка — венец от незабравки, зравец и бръшлян. Наоколо беше много тихо. Нито един лист не трепваше над главите ни. Гората немеше.

Дяло сне шапката си и заговори плахо, сякаш се боеше да не събуди заспалото момче под камъка.

— Тука почива Матейчо, нашият спасител, синът на козача Гердан от Славяново. Когато пристигна заповедта да се изтеглим — командирът извика:

— Ако онай зверове ни настигнат в Зли дол — нашата е свършена. Тука трябва да остане Спиро с картечницата и да ги задържа, докато отряда стигне до голямата гора. Къде е Спиро картечарят?

— Убиха го, другарю командир! — обади се един въстаник.

— Няма ли между вас друг, който може да стреля с картечница?

— Всички мълчеха.

— Няма ли между вас картечар? — повтори командирът.

— Има! — чу се едно звънливо гласче и пред командира излезе Матейчо. Всички обкръжиха очи към него. Още го виждам — ей такова едно момче, също като теб. Косицата му — сламена, ризката — конопена, а гащичките му до коленете. Не бяхме го забелязали кога се е намъняло в отряда. Щом го зърна, командирът му заповяда веднага да си върви в къщи, но сетне го задържа, като узна, че е син на Гердана, хубавият народен човек, който гниеше в тъмницата.

— Кой те научи да стреляш с картечница? — попита командирът.

— Моят баща. В нашата ковачница лани донесоха една развалена картечница. Ние с татя я поправихме тайно и ходихме три пъти да я изпитваме в гората. Тогава хванаха баща ми и го затвориха. Аз мога да стрелям като чичо Спира. И бомби мога да хвърлям.

— Щом можеш, залагай зад онай камък, гдето е на завоя! Ще държиш враговете тука, докато отредът отmine далеко. А сетне — бягай в гората.

Наместихме му картечницата зад камъка, вдложихме му цяло сандъче с патрони, три бомби одринки и го оставихме. Втурнахме се по завоите на Зли дол По едно

време чухме как затрача Матейчовата картечница и си рекохме: „Сега враговете са пред Еленов камък.“

И какзо стана по-нататък? По-късно, един тукашен козар, който видял всичко, скрит в шубраците, ми разказа:

— Залегна онова момче зад камъка и, щом се зададоха първите вражи редици, почна да пердаши. Пококси първите, удари и вторите. Другите се стъписаха. Едно офицерче измъкна сабята си, размахая и връхлетя към камъка, но картечницата събори и него. Не зная колко бяха на брой, но равнината гъмжеше от войници и стражари. А то — нищо и никакъв човек — ги закова на мястото до един. Цял час ги мълчи. Въстаническият отред се беше вече измъкнал от Зли дол. По едно време, към камъка забучаха три моторни коли. Матейчо ги посрещна с одринките. Първата кола, след избухването на бомбата, се обърна в дълбокия дол, а другите дадоха заден ход. Но ето че патроните на картечницата се свършиха. Видях, как малкият картечар блъсна празното сандъче, измъкна се назад и се срина в дола. Запъляз като гушер между камънаците, излезе на отсрещния бряг и хукна да бяга през папратите. Народните врагове запукаха подире му. Повалиха го между дърветата. . .

Тъй завърши живота си Матейчо Герданов. Той остана тука, а ние прехвърлихме границата.

Дяло протегна корвата си ръка и дълго милва надгробния камък.

— А този венец от кого е? — попитах аз.

— Този венец са го донесли твоите другарчета, дето лутуват на лагер в планината. Нали лагерът им носи име „Матей Герданов“. Видиш ли каква пътечка са направили хората до Матейчовия гроб! Тая народна пътечка няма да обрасне с бурен, додето живее свободен български народ. Помни ми думите, сине!

Ангел Каралийчев

НАШЕТО
ДЕТСТВО

²⁰ <https://bg.wikipedia.org/wiki/славяново>

И така, Ангел Каралийчев създава своята версия на „Който не работи, не трябва да яде“ през 1949 г. Излиза в сборник със същото заглавие през 1950 г., илюстриран от Вадим Лазаркевич, а през 1955 г. като самостоятелно издание с илюстрации на Стоян Венев, тираж 25000. Авторът доживява още 9 издания. Тук героинята е Галинка. И на практика не е на пълен глад, а през деня, докато другите са на къра, все намира нещо из къщата за хапване, че дори изпива водата и не оставя за останалите. Затова освен глада нощем, тя, което е по-важно, не споделя вечерната трапеза с фамилията. Свекърът дели погачата, без да я брой.

Ран Босилек и Ангел Каралийчев са безспорни майстори разказвачи. Затова приказките им се четат и изглеждат като неотменима част от националното литературно наследство. Но какво ли ги е мотивирало за да ги разкажат, при това тъкмо през 1948-49 г.?

Не може да се подмине факта, че на 2 юни 1946 г. Георги Димитров произнася в реч пред миньорите в Парник думите:

ще изградим „такава народна република, която ще затвърди окончателно положението, че трудът е решаващият и върховен фактор (ръкоплескания); и такава народна република, другарки и другари, в която ще бъде осъществен принципът: който е способен да работи, а не иска да работи, не иска да упражнява обществено полезен труд – той не трябва да яде! („Браво!“ Всички стават на крака и бурно и продължително аплодират)... Всички блага – материални, културни и духовни – само за тези, които работят, които творят или са се трудили за благоденствието на народа!”²¹

През 1947 г. е приета Конституция, в която чл. 73 гласи: „Трудът е дълг и въпрос на чест за всеки работоспособен гражданин. Всеки гражданин е длъжен да се занимава с обществено полезен труд и да работи според своите сили и способности“.

Неусетно в съзнанието ми прозвучават по най-зловещ начин думите на Христо Смирненски от „Босоногите деца“: „Два свята, единият е излишен!“

Същевременно тъкмо фразата на Димитров, с която се изразява известна

²¹ Георги Димитров, „Няма сила, която да свали от власт Отечествения фронт“ (реч пред ударниците-рудничари в Перник на 2 юни 1946 г.) В: *Съчинения*, т. 12, И-во на БКП, София 1954, 198.

условност – който е способен да работи, а не иска да работи – събужда друга серия от размишления, касаещи не толкова приказката, колкото пословицата. Това налага повторно вглеждане в приказките на Ран Босилек и Ангел Каралийчев. И при двамата ключовата фраза „който не работи, не трябва да яде“ стои в заглавието, но липсва в текста. Там, отново при двамата, във фазата на наказанието на мързеливата снаха имаме „тя не е гладна, когато човек (при АК – който) не работи, не огладнява“. На финала обаче версиите се разминават. При Ран Босилек ключовият израз е изречен от реформираната вече снаха към родителите ѝ, дошли на гости: „Тук, който не работи, не му дават да яде“. При Каралийчев свекърът, в критичния миг на наказанието и в отговор на свекървата, казва: „Защото който не работи, не бива да яде! “. Оказва се, че имаме същинска криза в модалностите – разминаване между „не трябва“, „не му дават“, „не бива“. Не е нужно да си учил логика, на най-елементарно ниво всеки познава ситуации, когато една забрана „не трябва“ е скършена от „даване“ на картбланш и обратното, когато някой „не ти дава“ само защото си е наумил, не че има каквото и да е „не трябва“, на което да се позове. Също така „бива“ е по-меко и подсказва позволение, луфт между възможностите, докато в „трябва“ изпъкват със строги черти неотклонимо задължение или ситуация на неизбежност. Както не рядко се случва, писатели, затиснати от повели на времето, все пак са намирали изход с художествените си умения да се изплъзнат от схемата на идеологията и да отворят хоризонтите на интерпретация така, че публиката да се почувства свободна, улови алтернатива, дори иманентна критика или отрицание в споделеното. Такива определено са Ран Босилек и Ангел Каралийчев.